

بررسی نقش تعلیم و تربیت در توسعه فردی و اجتماعی با تأکید بر نظام آموزش و پرورش

سعید اسماعیل زاده^۱

^۱ کارشناس ارشد مدیریت و برنامه ریزی در تربیت بدنی، دانشگاه علامه طباطبایی تهران. ایران - مدیر دبیرستان امام صادق متوسطه اول خلخال

Saeidesmaeilzadeh۷۳۳@gmail.com

چکیده

تعلیم و تربیت از اساسی ترین فرایندهای حیات انسانی و اجتماعی است که نقشی بنیادین در شکل گیری شخصیت فرد، انتقال میراث فرهنگی، ارتقای توانایی های شناختی و عاطفی، تقویت مسئولیت پذیری و توسعه همه جانبه جامعه ایفا می کند. در جهان معاصر، توسعه نه صرفاً در معنای رشد اقتصادی، بلکه به منزله گسترش قابلیت های انسانی، بهبود کیفیت زندگی، تحقق عدالت اجتماعی، تقویت مشارکت شهروندی و افزایش انسجام اجتماعی درک می شود. از این منظر، تعلیم و تربیت یکی از مهم ترین بسترهای تحقق توسعه فردی و اجتماعی به شمار می آید. توسعه فردی بدون پرورش عقلانی، اخلاقی، عاطفی و مهارتی انسان ممکن نیست و توسعه اجتماعی نیز بدون تربیت شهروندانی آگاه، مسئول، قانون مدار، خلاق و دارای روحیه همکاری و گفت و گو تحقق نمی یابد. نظام آموزش و پرورش، به عنوان رسمی ترین و فراگیرترین نهاد تربیتی، در این میان جایگاهی محوری دارد؛ زیرا این نظام با پوشش دادن بخش گسترده ای از کودکان و نوجوانان، بیشترین ظرفیت را برای شکل دهی به نگرش ها، ارزش ها، مهارت ها و الگوهای رفتاری نسل آینده در اختیار دارد. با این حال، ایفای مؤثر این نقش مستلزم آن است که آموزش و پرورش از رویکرد محدود انتقال دانش و حافظه محوری فاصله گرفته و به سوی تربیت تمام ساحتی، عدالت آموزشی، مهارت آموزی، تفکر انتقادی، تربیت اخلاقی و اجتماعی، و پیوند میان مدرسه و زندگی واقعی حرکت کند. مقاله حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و با بهره گیری از منابع معتبر داخلی و خارجی، به بررسی نقش تعلیم و تربیت در توسعه فردی و اجتماعی با تأکید بر نظام آموزش و پرورش می پردازد. یافته ها نشان می دهد که تعلیم و تربیت از یک سو موجب رشد شخصیت، خودآگاهی، خودکارآمدی، نظم پذیری، توان تصمیم گیری، مهارت های ارتباطی و قابلیت حل مسئله در فرد می شود و از سوی دیگر، با تقویت سرمایه انسانی و اجتماعی، افزایش مشارکت، تحکیم همبستگی اجتماعی، کاهش آسیب های اجتماعی و گسترش فرهنگ مدنی، زمینه توسعه جامعه را فراهم می آورد. در این میان، نظام آموزش و پرورش هرگاه بتواند میان اهداف دانشی، مهارتی، اخلاقی و اجتماعی تعادل برقرار کند، نقش خود را به عنوان موتور توسعه ایفا خواهد کرد. در پایان، مقاله بر ضرورت اصلاح محتوای آموزشی، توانمندسازی معلمان، تحقق عدالت آموزشی، تقویت آموزش مهارت های زندگی و بازاندیشی در کارکردهای تربیتی مدرسه تأکید می کند.

واژه های کلیدی: تعلیم و تربیت، توسعه فردی، توسعه اجتماعی، آموزش و پرورش، سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی.

۱. مقدمه

تعلیم و تربیت در طول تاریخ همواره از بنیادی‌ترین ابزارهای انتقال فرهنگ، بازتولید نظم اجتماعی و آماده‌سازی انسان برای زیست فردی و جمعی بوده است. هیچ جامعه‌ای بدون سازوکار تربیتی قادر به حفظ پیوستگی خود، انتقال ارزش‌ها و مهارت‌ها به نسل‌های جدید و ایجاد زمینه‌های رشد و شکوفایی اعضای خود نیست. در جوامع سنتی، بخش مهمی از این وظیفه بر عهده خانواده، نهادهای دینی، گروه‌های محلی و تجربه‌های زیسته روزمره بود؛ اما در جهان جدید، با پیچیده‌تر شدن ساختارهای اجتماعی، تخصصی شدن دانش، گسترش شهرنشینی و افزایش انتظارات از شهروندان، آموزش و پرورش رسمی به مهم‌ترین نهاد سامان‌دهنده فرایند تعلیم و تربیت بدل شده است.

در ادبیات جدید توسعه، آموزش و تربیت صرفاً ابزاری برای ارتقای سواد یا انتقال آموخته‌های درسی تلقی نمی‌شود، بلکه یکی از ارکان اصلی توسعه انسانی و اجتماعی به شمار می‌آید. توسعه در معنای نوین خود، نه تنها رشد تولید و درآمد، بلکه گسترش قابلیت‌های انسانی، توانمندسازی افراد برای انتخاب‌های آگاهانه، بهره‌مندی از فرصت‌های برابر، افزایش کیفیت زندگی و مشارکت فعال در عرصه‌های مختلف اجتماعی را در بر می‌گیرد. آمارتیا سن توسعه را فرایند گسترش آزادی‌های واقعی انسان می‌داند و در این چارچوب، آموزش یکی از مهم‌ترین زمینه‌های افزایش قابلیت‌های انسانی محسوب می‌شود (سن، ۱۹۹۹). گزارش‌های توسعه انسانی برنامه توسعه ملل متحد نیز نشان می‌دهد که آموزش، سلامت و سطح زندگی مناسب، سه پایه اصلی توسعه انسانی‌اند (برنامه توسعه ملل متحد، ۱۹۹۰).

از سوی دیگر، جامعه‌شناسان تعلیم و تربیت نیز همواره بر نقش آموزش در بازتولید یا تغییر ساختار اجتماعی تأکید کرده‌اند. دورکیم آموزش را ابزاری برای جامعه‌پذیری نسل جدید و انتقال هنجارها و ارزش‌های مشترک می‌دانست (دورکیم، ۱۹۲۲). دیویی مدرسه را جامعه‌ای کوچک تلقی می‌کرد که در آن کودک از طریق تجربه، مشارکت و تعامل اجتماعی برای زندگی دموکراتیک آماده می‌شود (دیویی، ۱۹۱۶). فریره نیز با نقد آموزش بانکی، بر ضرورت تعلیم و تربیت رهایی‌بخش و آگاهی‌افزا تأکید داشت؛ تربیتی که انسان را از حالت انفعال خارج و به کنشگری انتقادی بدل کند (فریره، ۱۹۷۰).

در ایران نیز تعلیم و تربیت همواره جایگاهی مهم در اندیشه اجتماعی و فرهنگی داشته است. در اسناد بالادستی، به‌ویژه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، تربیت به منزله فرایندی همه‌جانبه تعریف شده که باید زمینه رشد متوازن انسان را در ابعاد اعتقادی، اخلاقی، علمی، اجتماعی، اقتصادی، زیستی و هنری فراهم آورد (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰). با این حال، واقعیت‌های میدانی نشان می‌دهد که نظام آموزش و پرورش با چالش‌هایی مواجه است؛ از جمله غلبه محفوظات بر مهارت، تمرکز بر آزمون و نمره، نابرابری در دسترسی به فرصت‌های آموزشی، ضعف در تربیت اجتماعی و شهروندی، شکاف میان آموزش رسمی و نیازهای واقعی زندگی، و ناتوانی در پاسخ‌گویی کامل به تحولات سریع عصر جدید.

با توجه به این شرایط، بررسی نقش تعلیم و تربیت در توسعه فردی و اجتماعی و نیز تبیین جایگاه نظام آموزش و پرورش در تحقق این دو نوع توسعه، از اهمیت نظری و عملی فراوانی برخوردار است. پرسش اصلی این مقاله آن است که تعلیم و تربیت چگونه بر رشد فرد و جامعه اثر می‌گذارد و نظام آموزش و پرورش برای ایفای این نقش چه الزامات و اقتضائاتی دارد.

۲. چارچوب مفهومی: تعلیم و تربیت، توسعه فردی و توسعه اجتماعی

۱-۲. مفهوم تعلیم و تربیت

تعلیم و تربیت مفهومی گسترده و چندلایه است که به مجموعه فرایندهای آگاهانه و ناآگاهانه‌ای اشاره دارد که از طریق آن‌ها انسان توانایی‌های خود را رشد می‌دهد، با ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی آشنا می‌شود، مهارت‌های لازم برای زندگی را می‌آموزد و شخصیت او شکل می‌گیرد. در تعریف‌های کلاسیک، تعلیم بیشتر ناظر بر انتقال دانش و تربیت بیشتر معطوف به پرورش ابعاد شخصیتی، اخلاقی و رفتاری انسان است؛ اما در رویکردهای جدید، این دو مفهوم به صورت درهم‌تنیده فهم می‌شوند و تعلیم بدون تربیت یا تربیت بدون تعلیم، ناقص قلمداد می‌گردد.

دورکیم تعلیم و تربیت را فرایندی می‌دانست که طی آن جامعه می‌کوشد ویژگی‌های مطلوب خود را در نسل جدید درونی سازد (دورکیم، ۱۹۲۲). دیویی نیز آموزش را بازسازی مستمر تجربه می‌دانست؛ فرایندی که در آن انسان از خلال تعامل با محیط، جهان و خود را بهتر می‌شناسد و برای زیست مسئولانه‌تر آماده می‌شود (دیویی، ۱۹۱۶). در سنت اسلامی و ایرانی نیز تربیت غالباً ناظر بر رشد همه‌جانبه انسان و هدایت او به سوی کمال دانسته شده است. از همین رو، در اسناد رسمی آموزش و پرورش ایران، تربیت به معنای «فرایند زمینه‌سازی و هدایت برای شکوفایی فطرت و رشد متوازن متربی» تعریف شده است (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰).

این تعاریف نشان می‌دهد که تعلیم و تربیت صرفاً فعالیتی آموزشی در کلاس درس نیست، بلکه فرایندی عمیق برای شکل‌دهی به انسان در تمام ابعاد وجودی اوست؛ ابعادی که شامل عقلانیت، اخلاق، عاطفه، هویت، مهارت، مسئولیت اجتماعی و زیست جمعی می‌شود. در نتیجه، هر تحلیلی درباره توسعه فردی و اجتماعی ناگزیر باید جایگاه تعلیم و تربیت را در مرکز توجه قرار دهد.

۲-۲. مفهوم توسعه فردی

توسعه فردی به معنای رشد پیوسته و متوازن توانایی‌ها، استعدادها، نگرش‌ها، مهارت‌ها و قابلیت‌های انسان برای دستیابی به زندگی معنادارتر، مؤثرتر و مسئولانه‌تر است. این مفهوم تنها به موفقیت تحصیلی یا شغلی محدود نمی‌شود، بلکه ابعاد گوناگونی همچون خودآگاهی، خودتنظیمی، اعتماد به نفس، قدرت تصمیم‌گیری، مهارت حل مسئله، تفکر انتقادی، مسئولیت‌پذیری، سلامت روان، توان برقراری ارتباط و قدرت سازگاری با تغییرات را نیز در بر می‌گیرد.

در رویکرد توسعه انسانی، رشد فردی زمانی تحقق می‌یابد که انسان بتواند قابلیت‌های خود را بسط دهد و از فرصت‌های واقعی برای شکوفایی بهره‌مند شود (سن، ۱۹۹۹). از این منظر، آموزش نه صرفاً فراهم‌کننده دانش، بلکه زمینه‌ساز گسترش افق‌های انتخاب و افزایش توان کنشگری فرد است. فردی که به واسطه تعلیم و تربیت به خودشناسی، مهارت، آگاهی و قدرت تحلیل دست می‌یابد، بهتر می‌تواند درباره مسیر زندگی خویش تصمیم بگیرد و در برابر چالش‌های فردی و اجتماعی ایستادگی کند.

۳-۲. مفهوم توسعه اجتماعی

توسعه اجتماعی به مجموعه تحولاتی اشاره دارد که منجر به بهبود کیفیت روابط اجتماعی، افزایش مشارکت، گسترش عدالت، تحکیم همبستگی، کاهش نابرابری‌ها، ارتقای سرمایه اجتماعی و تقویت ظرفیت‌های جامعه برای حل مسائل و پیشبرد منافع جمعی می‌شود. توسعه اجتماعی بدون وجود شهروندان آگاه، قانون‌مدار، دارای حس تعلق جمعی و آماده همکاری، تحقق نمی‌یابد.

از این منظر، تعلیم و تربیت نقشی دوگانه دارد: از یک سو افراد را برای ایفای نقش های اجتماعی آماده می کند و از سوی دیگر، ارزش ها، هنجارها و مهارت هایی را انتقال می دهد که برای حفظ و ارتقای انسجام اجتماعی ضروری اند. پاتنام سرمایه اجتماعی را متشکل از شبکه ها، هنجارها و اعتماد اجتماعی می داند که همکاری برای منفعت متقابل را تسهیل می کند (پاتنام، ۲۰۰۰). مدرسه یکی از مهم ترین بسترهای شکل گیری این سرمایه اجتماعی است؛ زیرا کودکان و نوجوانان در آن جا یاد می گیرند چگونه با دیگران تعامل کنند، قوانین جمعی را بپذیرند، مشارکت داشته باشند و تفاوت ها را تحمل کنند.

۳. مبانی نظری نقش تعلیم و تربیت در توسعه

۳-۱. نظریه سرمایه انسانی

یکی از مهم ترین چارچوب های نظری در تبیین رابطه آموزش و توسعه، نظریه سرمایه انسانی است. بر اساس این نظریه، آموزش نوعی سرمایه گذاری بر روی انسان است که از طریق افزایش دانش، مهارت و توانمندی های او، بهره وری اقتصادی و اجتماعی را افزایش می دهد. بکر آموزش را یکی از مهم ترین اشکال سرمایه انسانی می داند و معتقد است که آموزش موجب افزایش ظرفیت تولیدی فرد و جامعه می شود (بکر، ۱۹۹۳). شولتز نیز تأکید می کند که بخش مهمی از رشد اقتصادی کشورها مرهون سرمایه گذاری در آموزش، سلامت و مهارت های انسانی است (شولتز، ۱۹۶۱).

اگرچه این نظریه عمدتاً بر آثار اقتصادی آموزش تأکید دارد، اما دامنه اثرگذاری آن به حوزه های اجتماعی نیز کشیده می شود. فردی که آموزش بهتری دریافت کرده، معمولاً از توانایی بیشتری در حل مسئله، تصمیم گیری، انطباق با تغییرات و مشارکت در فعالیت های اجتماعی برخوردار است. در نتیجه، آموزش نه تنها موجب افزایش درآمد و اشتغال پذیری می شود، بلکه زمینه حضور فعال تر و مسئولانه تر فرد در جامعه را نیز فراهم می کند.

۳-۲. رویکرد توسعه انسانی

رویکرد توسعه انسانی که به ویژه با آثار آمارتیا سن و گزارش های برنامه توسعه ملل متحد شناخته می شود، آموزش را فراتر از ابزار رشد اقتصادی می بیند. در این رویکرد، توسعه به معنای گسترش قابلیت های انسانی برای زیستن آن گونه است که افراد دلیلی برای ارزشمند دانستن آن دارند (سن، ۱۹۹۹). آموزش در اینجا نه فقط وسیله ای برای اشتغال و درآمد، بلکه حقی انسانی و یکی از مهم ترین عوامل توانمندسازی فرد برای مشارکت، انتخاب آگاهانه و زندگی با کرامت است.

یونسکو نیز در اسناد متعدد خود بر این نکته تأکید کرده که آموزش باید به رشد کامل شخصیت انسان، تقویت احترام به حقوق بشر، ترویج صلح، مدارا و درک متقابل میان ملت ها کمک کند (یونسکو، ۲۰۱۵). بنابراین، نقش تعلیم و تربیت را باید در منظومه ای گسترده تر از صرف کارکرد اقتصادی آن فهمید.

۳-۳. رویکرد جامعه شناختی و بازتولید اجتماعی

جامعه شناسان تعلیم و تربیت، آموزش را نهادی اجتماعی می دانند که در بازتولید یا تغییر نظم اجتماعی دخیل است. دورکیم بر نقش آموزش در ایجاد همبستگی اجتماعی و درونی سازی هنجارها تأکید می کرد (دورکیم، ۱۹۲۲). در مقابل، بوردیو نشان داد که نظام آموزشی می تواند نابرابری های اجتماعی را نیز بازتولید کند؛ زیرا سرمایه فرهنگی گروه های برخوردار را به عنوان معیار موفقیت آموزشی به رسمیت می شناسد و بدین ترتیب، فرصت های نابرابر را بازتولید می کند (بوردیو، ۱۹۸۶).

این دیدگاه برای تحلیل نظام آموزش و پرورش اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا نشان می‌دهد که آموزش لزوماً به توسعه منجر نمی‌شود، مگر آنکه عدالت آموزشی، دسترسی برابر به فرصت‌ها و حساسیت نسبت به تفاوت‌های فرهنگی و طبقاتی در آن مورد توجه قرار گیرد. به بیان دیگر، اگر نظام آموزشی نابرابری‌ها را بازتولید کند، نه تنها از توسعه اجتماعی حمایت نمی‌کند، بلکه ممکن است به تعمیق شکاف‌های اجتماعی بینجامد.

۳-۴. رویکرد تربیت انتقادی

پائولو فریره با نقد الگوی «آموزش بانکی» که در آن معلم صرفاً اطلاعات را به ذهن دانش‌آموز واریز می‌کند، بر آموزش‌های بی‌بخش تأکید می‌کند؛ آموزشی که آگاهی انتقادی، گفت‌وگو، پرسشگری و کنشگری اجتماعی را پرورش دهد (فریره، ۱۹۷۰). بر اساس این رویکرد، تعلیم و تربیت زمانی در خدمت توسعه فردی و اجتماعی است که یادگیرنده را از حالت پذیرندگی منفعل خارج کرده و او را به فاعلی آگاه، منتقد و مسئول تبدیل کند.

در جهان امروز که جوامع با مسائل پیچیده و چندوجهی روبه‌رو هستند، پرورش تفکر انتقادی، سواد رسانه‌ای، قدرت تحلیل و روحیه گفت‌وگو، از مهم‌ترین کارکردهای نظام آموزش و پرورش به شمار می‌رود. بدین ترتیب، نقش توسعه‌ای آموزش زمانی بالفعل می‌شود که مدرسه به فضایی برای اندیشیدن، تجربه کردن، همکاری و فهم مسائل واقعی زندگی تبدیل شود.

۴. نقش تعلیم و تربیت در توسعه فردی

۴-۱. شکل‌دهی به شخصیت و هویت

یکی از نخستین و بنیادی‌ترین کارکردهای تعلیم و تربیت، شکل‌دهی به شخصیت فرد است. انسان در جریان تربیت، شناختی تدریجی از خود، توانایی‌ها، علایق، ارزش‌ها و جایگاهش در جهان پیدا می‌کند. این خودشناسی پایه توسعه فردی است؛ زیرا فرد بدون درک نسبتاً روشن از هویت خویش، نمی‌تواند مسیر زندگی خود را آگاهانه انتخاب کند. آموزش و پرورش با فراهم آوردن فرصت‌های یادگیری متنوع، تعامل با دیگران و تجربه نقش‌های اجتماعی گوناگون، به دانش‌آموز کمک می‌کند تا تصویری از «خود» بسازد و بر اساس آن، اهداف و آرمان‌هایش را سامان دهد.

هویت فردی و اجتماعی در خلأ شکل نمی‌گیرد، بلکه در تعامل با فرهنگ، تاریخ، زبان، ارزش‌ها و نهادهای اجتماعی ساخته می‌شود. از این رو، آموزش و پرورش در کنار آموزش دانش و مهارت، وظیفه هویت‌بخشی نیز دارد. سند تحول بنیادین آموزش و پرورش نیز بر تربیت انسان دارای هویت ایرانی - اسلامی و برخوردار از روحیه مسئولیت‌پذیری اجتماعی تأکید می‌کند (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰). هرگاه نظام آموزشی بتواند میان هویت بومی و اقتضائات جهانی تعادل برقرار کند، زمینه رشد متوازن شخصیت را فراهم می‌سازد.

۴-۲. رشد توانایی‌های شناختی و عقلانی

توسعه فردی بدون رشد عقلانی و شناختی ممکن نیست. آموزش، قدرت فهم، تحلیل، استدلال، قضاوت، حل مسئله و تصمیم‌گیری را در فرد تقویت می‌کند. مطالعات روان‌شناسی تربیتی نشان داده‌اند که یادگیری عمیق و معنادار، نه تنها حافظه، بلکه ساختارهای شناختی فرد را نیز دگرگون می‌کند و او را برای مواجهه با مسائل جدید توانمندتر می‌سازد (سانتراک، ۲۰۱۸).

در جهان پیچیده امروز، فردی که فاقد قدرت تحلیل و تفکر انتقادی باشد، به سادگی در برابر اطلاعات نادرست، فشارهای اجتماعی و تصمیمات هیجانی آسیب پذیر می شود. بنابراین، آموزش و پرورش باید به جای تأکید صرف بر حفظ مطالب، به پرورش ذهن پرسشگر، خلاق و نقاد بپردازد. دیویی معتقد بود که هدف واقعی آموزش، یاد دادن «چگونه اندیشیدن» است، نه نباشتن ذهن از اطلاعات پراکنده (دیویی، ۱۹۱۶). این نگاه، هسته اصلی توسعه فردی در عصر جدید است.

۳-۴. تقویت خودکارآمدی، اعتماد به نفس و انگیزش

یکی دیگر از ابعاد مهم توسعه فردی، احساس توانمندی و باور به امکان موفقیت است. بندورا مفهوم خودکارآمدی را به معنای باور فرد به توانایی خود برای سازمان دهی و اجرای اقدامات لازم جهت دستیابی به اهداف تعریف می کند (بندورا، ۱۹۹۷). تعلیم و تربیت کارآمد از طریق تجربه موفقیت، بازخورد مناسب، حمایت عاطفی و ایجاد فرصت برای مشارکت، خودکارآمدی دانش آموزان را افزایش می دهد.

فردی که در محیط آموزشی مورد احترام قرار می گیرد، فرصت ابراز وجود دارد، خطاهایش به عنوان بخشی از فرایند یادگیری پذیرفته می شود و توانمندی هایش به رسمیت شناخته می شود، از اعتماد به نفس بیشتری برخوردار خواهد شد. چنین فردی در آینده نیز در برابر مشکلات، مقاوم تر و فعال تر عمل می کند. برعکس، محیط های آموزشی تحقیرکننده، رقابت زده و صرفاً نمره محور، می توانند احساس ناکارآمدی، اضطراب و خودکم بینی را بازتولید کنند.

۴-۴. پرورش مهارت های زندگی

آموزش و تربیت فقط به موفقیت تحصیلی محدود نیست؛ بلکه باید مهارت های زندگی را نیز پرورش دهد. سازمان جهانی بهداشت مهارت های زندگی را مجموعه ای از توانایی های روانی - اجتماعی می داند که فرد را برای برخورد مؤثر با مسائل و چالش های زندگی روزمره توانمند می سازد (سازمان جهانی بهداشت، ۱۹۹۷). این مهارت ها شامل خودآگاهی، همدلی، ارتباط مؤثر، تصمیم گیری، حل مسئله، تفکر خلاق، تفکر انتقادی، مدیریت هیجان و مقابله با استرس است.

نظام آموزش و پرورش اگر بخواهد در توسعه فردی نقش جدی ایفا کند، باید آموزش این مهارت ها را بخشی اساسی از برنامه درسی خود بداند. دانش آموزی که تنها به انبوهی از محفوظات مجهز شده اما توان برقراری ارتباط سالم، مدیریت تعارض، تصمیم گیری عقلانی و کنترل هیجان های خود را ندارد، در زندگی واقعی با مشکلات فراوانی روبه رو خواهد شد. از این رو، توسعه فردی مستلزم تربیتی مهارت محور و زندگی محور است.

۵-۴. تربیت اخلاقی و مسئولیت پذیری

رشد فردی بدون رشد اخلاقی ناقص است. تعلیم و تربیت از طریق درونی سازی ارزش هایی مانند صداقت، عدالت، احترام، نظم، وجدان کاری، مدارا، خیرخواهی و مسئولیت پذیری، به فرد کمک می کند تا فراتر از منافع آنی و شخصی خود بیندیشد. کلبرگ رشد اخلاقی را فرایندی تدریجی می داند که در آن فرد از اطاعت ساده از قواعد به سوی داوری اخلاقی مبتنی بر اصول حرکت می کند (کلبرگ، ۱۹۸۴). محیط آموزشی می تواند با ایجاد موقعیت های گفت و گو، مشارکت، همکاری و تجربه مسئولیت، این رشد اخلاقی را تسهیل کند.

مدرسه زمانی در توسعه فردی موفق است که دانش آموزان در آن تنها شنونده پندهای اخلاقی نباشند، بلکه اخلاق را در عمل تجربه کنند؛ مثلاً در روابط عادلانه معلم و دانش آموز، در احترام به تفاوت ها، در مسئولیت سپاری، در کار گروهی و در مشارکت در امور مدرسه. چنین فضایی فرد را برای زندگی مسئولانه در جامعه آماده می کند.

۵. نقش تعلیم و تربیت در توسعه اجتماعی

۱-۵. انتقال فرهنگ و حفظ پیوستگی اجتماعی

یکی از مهم ترین کارکردهای تعلیم و تربیت در سطح اجتماعی، انتقال فرهنگ از نسلی به نسل دیگر است. فرهنگ شامل ارزش ها، باورها، زبان، نمادها، آداب، دانش ها و شیوه های زیست جمعی است. اگر این میراث فرهنگی به نسل های بعد منتقل نشود، جامعه دچار گسست هویتی و آشفتگی ارزشی خواهد شد. آموزش و پرورش از طریق برنامه های درسی، زبان آموزشی، مناسک مدرسه، تاریخ نگاری آموزشی و روابط تربیتی، سهم مهمی در انتقال و بازتفسیر فرهنگ ایفا می کند.

دورکیم بر این باور بود که آموزش مهم ترین ابزار جامعه برای ساختن موجودی اجتماعی از انسان زیستی است (دورکیم، ۱۹۲۲). بدین معنا، مدرسه تنها محل یادگیری علوم نیست، بلکه فضایی برای جامعه پذیری است؛ جایی که کودک می آموزد چگونه با قواعد جمعی زندگی کند، به دیگری احترام بگذارد، نظم را بپذیرد و خود را عضوی از کل بزرگتر جامعه بداند.

۲-۵. تقویت سرمایه اجتماعی و اعتماد

سرمایه اجتماعی، یعنی شبکه ها، هنجارها و اعتماد متقابل، یکی از پیش نیازهای اساسی توسعه اجتماعی است. جوامعی که سطح اعتماد اجتماعی، همکاری مدنی و مشارکت جمعی در آنها بالاتر است، معمولاً در حل مسائل عمومی، کاهش تعارضات و پیشبرد توسعه موفق تر عمل می کنند (پاتنام، ۲۰۰۰). مدرسه یکی از نخستین فضاهایی است که کودکان در آن تجربه همکاری با غیر خویشاوندان، احترام به قواعد عمومی، مشارکت در فعالیت های جمعی و پذیرش مسئولیت را می آموزند.

اگر مدرسه صرفاً بر رقابت فردی و موفقیت شخصی تأکید کند و از تجربه های جمعی، کار گروهی، گفت و گو و مشارکت غافل شود، فرصت مهمی برای شکل گیری سرمایه اجتماعی از دست خواهد رفت. در مقابل، مدرسه ای که بر همکاری، مسئولیت مشترک، فعالیت های داوطلبانه، شوراهای دانش آموزی و حل مسئله جمعی تأکید می کند، به تقویت اعتماد و مشارکت در سطح جامعه کمک می کند.

۳-۵. تربیت شهروندی و مشارکت اجتماعی

یکی از ابعاد مهم توسعه اجتماعی، وجود شهروندانی است که نسبت به حقوق و مسئولیت های خود آگاه اند، به قانون احترام می گذارند، نسبت به مسائل عمومی حساس اند و در عرصه های اجتماعی مشارکت می کنند. تعلیم و تربیت در شکل گیری چنین شهروندی نقشی تعیین کننده دارد. یونسکو در چارچوب آموزش برای شهروندی جهانی و توسعه پایدار بر این نکته تأکید می کند که آموزش باید افراد را برای زندگی مسئولانه، صلح آمیز، مبتنی بر احترام متقابل و مشارکت در جامعه آماده کند (یونسکو، ۲۰۱۵).

در این زمینه، آموزش و پرورش باید فراتر از آموزش صوری قوانین عمل کند و زمینه تجربه شهروندی را در مدرسه فراهم سازد. شوراهای دانش آموزی، فعالیت های اجتماعی، کار گروهی، گفت و گو درباره مسائل عمومی، احترام به تنوع دیدگاه ها و تجربه مسئولیت جمعی، از مهم ترین راهکارهای تربیت شهروندی اند. در غیر این صورت، دانش آموز ممکن است اطلاعاتی درباره جامعه داشته باشد اما مهارت و نگرش لازم برای زیست مدنی را کسب نکند.

۴-۵. کاهش آسیب‌های اجتماعی

تعلیم و تربیت از طریق افزایش آگاهی، تقویت مهارت‌های زندگی، بهبود کنترل هیجانی، پرورش مسئولیت‌پذیری و ایجاد امید به آینده، می‌تواند در کاهش بسیاری از آسیب‌های اجتماعی نقش داشته باشد. ترک تحصیل، بیکاری، خشونت، رفتارهای پرخطر، انزوای اجتماعی و احساس بی‌آیندگی، غالباً با ضعف فرصت‌های تربیتی و آموزشی رابطه دارند. گزارش‌های بانک جهانی و یونسکو نشان می‌دهد که گسترش آموزش با کاهش فقر، بهبود سلامت، کاهش نابرابری و ارتقای کیفیت زندگی رابطه معنادار دارد (بانک جهانی، ۲۰۱۸؛ یونسکو، ۲۰۱۵).

در سطح اجتماعی، هرچه نظام آموزشی بتواند کودکان و نوجوانان را در مسیر یادگیری معنادار، امید اجتماعی، تعلق‌پذیری و توانمندی نگه دارد، احتمال بروز آسیب‌های متعدد کاهش می‌یابد. بر همین اساس، مدرسه را باید نه فقط نهادی آموزشی، بلکه یکی از مهم‌ترین نهادهای پیشگیرانه در برابر آسیب‌های اجتماعی دانست.

۵-۵. تحقق عدالت اجتماعی و تحرک اجتماعی

آموزش از دیرباز یکی از ابزارهای مهم تحرک اجتماعی قلمداد شده است؛ یعنی ابزاری که از طریق آن افراد می‌توانند مستقل از خاستگاه خانوادگی خود، فرصت‌های جدیدی برای رشد و پیشرفت به دست آورند. در جوامعی که آموزش باکیفیت به‌طور عادلانه توزیع می‌شود، امکان کاهش نابرابری و ارتقای عدالت بیشتر است. با این حال، اگر کیفیت آموزش بر حسب طبقه، منطقه جغرافیایی، جنسیت یا دسترسی اقتصادی به‌طور نابرابر توزیع شود، آموزش ممکن است خود به عامل بازتولید نابرابری تبدیل شود (بورديو، ۱۹۸۶).

بنابراین، نقش تعلیم و تربیت در توسعه اجتماعی، وابسته به میزان عدالت در دسترسی، کیفیت و پیامدهای آن است. عدالت آموزشی تنها به معنای یکسان بودن برنامه‌ها نیست، بلکه به معنای فراهم آوردن فرصت‌های متناسب برای همه یادگیرندگان، به‌ویژه گروه‌های کمتر برخوردار است. این موضوع در اسناد ایرانی نیز مورد توجه قرار گرفته و بر لزوم گسترش عدالت آموزشی تأکید شده است (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰).

۶. جایگاه نظام آموزش و پرورش در توسعه فردی و اجتماعی

۱-۶. آموزش و پرورش به عنوان نهاد رسمی و فراگیر تربیت

نظام آموزش و پرورش رسمی، به دلیل پوشش گسترده جمعیتی، استمرار زمانی و سازمان‌یافتگی نهادی، بیش از هر نهاد دیگری توان تأثیرگذاری بر نسل آینده را دارد. خانواده، رسانه، گروه همسالان و فضای مجازی هر یک نقش مهمی در تربیت دارند، اما مدرسه همچنان تنها نهادی است که به صورت منظم، ساختاریافته و در مقیاس وسیع با کودکان و نوجوانان در ارتباط است.

این جایگاه سبب می‌شود که آموزش و پرورش نه فقط مسئول آموزش دروس، بلکه مسئول شکل‌دهی به الگوهای رفتاری، هویتی و اجتماعی نسل جدید باشد. مدرسه می‌تواند فضایی برای تجربه نظم، مسئولیت، احترام، همکاری، عدالت، خلاقیت و مشارکت فراهم کند و از این طریق، هم به توسعه فردی کمک کند و هم بنیان‌های توسعه اجتماعی را تقویت نماید.

۲-۶. کارکردهای اصلی آموزش و پرورش در توسعه

کارکردهای نظام آموزش و پرورش را می توان در چند محور اساسی خلاصه کرد:

نخست، انتقال دانش و سواد پایه که لازمه ورود فرد به جهان جدید است. دوم، پرورش مهارت های شناختی و زندگی که فرد را برای حل مسائل و مواجهه با تغییرات آماده می کند. سوم، تربیت اخلاقی و اجتماعی که به شکل گیری شخصیت و رفتار مسئولانه کمک می نماید. چهارم، هویت بخشی و فرهنگ پذیری که پیوند فرد با جامعه، تاریخ و ارزش های جمعی را تقویت می کند. پنجم، تربیت نیروی انسانی توانمند که برای توسعه اقتصادی و اجتماعی ضروری است.

مطالعات OECD نشان می دهد که کیفیت آموزش، به ویژه در مهارت های پایه، تفکر، حل مسئله و توان سازگاری، با عملکرد اجتماعی و اقتصادی کشورها رابطه عمیق دارد (سازمان همکاری و توسعه اقتصادی، ۲۰۱۹). این یافته ها بیانگر آن است که آموزش و پرورش تنها یک هزینه عمومی نیست، بلکه سرمایه گذاری بلندمدت برای آینده جامعه است.

۳-۶. اهمیت معلم در تحقق نقش توسعه ای آموزش و پرورش

هیچ نظام آموزشی از کیفیت معلمان خود فراتر نمی رود. معلم در خط مقدم تعلیم و تربیت قرار دارد و کیفیت تعامل او با دانش آموزان، نوع نگاه او به یادگیری، توان حرفه ای و اخلاق تربیتی اش، نقش مستقیمی در پیامدهای فردی و اجتماعی آموزش دارد. حتی در فراتحلیل های خود نشان داده است که بسیاری از مؤثرترین عوامل یادگیری، به کیفیت تدریس، بازخورد، رابطه معلم و دانش آموز و انتظارات آموزشی مربوط می شود (هتی، ۲۰۰۹).

معلم تنها انتقال دهنده محتوا نیست، بلکه الگوی رفتاری، راهنمای اخلاقی، تسهیل گر یادگیری، حامی عاطفی و میانجی اجتماعی دانش آموزان است. اگر نظام آموزش و پرورش خواهان تربیت انسان های خلاق، منتقد، مسئول و مشارکت جوست، باید در تربیت، جذب، توانمندسازی و حمایت از معلمان سرمایه گذاری کند. بدون معلم حرفه ای، هیچ برنامه درسی تحول آفرینی به نتیجه نخواهد رسید.

۴-۶. برنامه درسی و پیوند مدرسه با زندگی

یکی از شروط اساسی ایفای نقش توسعه ای آموزش و پرورش، بازنگری در برنامه درسی است. برنامه درسی اگر صرفاً بر محفوظات، آزمون محوری و انباشت اطلاعات تکیه کند، نمی تواند انسان توانمند برای زندگی واقعی تربیت کند. برنامه درسی باید به نیازهای واقعی فرد و جامعه، از جمله مهارت های زندگی، تفکر انتقادی، سواد رسانه ای، حل مسئله، کار گروهی، اخلاق حرفه ای، هویت فرهنگی و مسئولیت اجتماعی توجه داشته باشد.

تایلر در نظریه برنامه ریزی درسی بر ضرورت پیوند اهداف آموزشی با تجربه های یادگیری معنادار و ارزیابی متناسب تأکید می کند (تایلر، ۱۹۴۹). در شرایط کنونی، این پیوند بیش از هر زمان دیگری اهمیت دارد. دانش آموز باید احساس کند آنچه در مدرسه می آموزد، با زندگی، آینده، روابط اجتماعی و مسائل واقعی او مرتبط است. در غیر این صورت، آموزش رسمی به تجربه ای بیگانه و کم اثر تبدیل می شود.

۷. وضعیت و چالش های نظام آموزش و پرورش در ایفای نقش توسعه ای

۱-۷. غلبه حافظه محوری و آزمون گرایی

یکی از مهم ترین چالش های نظام های آموزشی، از جمله در ایران، غلبه رویکرد حافظه محور و تمرکز بر آزمون، نمره و موفقیت کمی است. در چنین وضعیتی، یادگیری عمیق، خلاقیت، تجربه عملی، تفکر انتقادی و مهارت های زندگی در حاشیه قرار می گیرد. دانش آموزان ممکن است حجم زیادی از اطلاعات را در کوتاه مدت حفظ کنند، اما توانایی کاربرد آن در موقعیت های واقعی را نیابند.

این مسئله با نقش توسعه ای آموزش در تعارض است؛ زیرا توسعه فردی و اجتماعی مستلزم تربیت انسان های متفکر، پرسشگر و توانمند است، نه صرفاً دارندگان مدرک یا حافظان داده های درسی. گزارش های بین المللی نیز بارها بر ضرورت گذار از آموزش مبتنی بر حفظیات به آموزش مبتنی بر شایستگی تأکید کرده اند (یونسکو، ۲۰۱۵؛ سازمان همکاری و توسعه اقتصادی، ۲۰۱۹).

۲-۷. نابرابری آموزشی

عدالت آموزشی یکی از مهم ترین شروط تبدیل آموزش به عامل توسعه است. در عمل، تفاوت در امکانات مدارس، کیفیت معلمان، دسترسی به منابع کمک آموزشی، وضعیت اقتصادی خانواده ها و تفاوت های منطقه ای، می تواند فرصت های آموزشی را به شدت نابرابر کند. چنین وضعیتی نه تنها مانع رشد برابر استعدادها می شود، بلکه به بازتولید شکاف های طبقاتی و فرهنگی نیز می انجامد.

بوردیو نشان می دهد که موفقیت تحصیلی اغلب از سرمایه فرهنگی خانواده ها تأثیر می پذیرد و اگر نظام آموزشی نسبت به این تفاوت ها حساس نباشد، نابرابری های موجود را مشروعیت می بخشد (بوردیو، ۱۹۸۶). در نتیجه، نظام آموزش و پرورش زمانی می تواند در خدمت توسعه اجتماعی قرار گیرد که فرصت های یادگیری باکیفیت را برای همه، به ویژه مناطق محروم و گروه های کم برخوردار، فراهم سازد.

۳-۷. شکاف میان مدرسه و نیازهای واقعی زندگی

در بسیاری از موارد، محتوای درسی و شیوه های آموزشی با نیازهای واقعی دانش آموزان و تحولات جامعه هماهنگی کافی ندارد. مهارت های ارتباطی، سواد مالی، سواد رسانه ای، آموزش سلامت روان، کار تیمی، کارآفرینی، سازگاری با تغییر و حل مسائل زندگی، هنوز در بسیاری از برنامه های آموزشی جایگاه شایسته ای ندارند. این در حالی است که جهان کار و زندگی امروز بیش از هر زمان دیگری به چنین شایستگی هایی نیازمند است.

وقتی دانش آموز احساس کند مدرسه با زندگی واقعی او بی ارتباط است، انگیزه یادگیری کاهش می یابد و کارکرد تربیتی مدرسه نیز تضعیف می شود. بنابراین، بازتعریف نسبت مدرسه با زندگی، جامعه و آینده شغلی و اجتماعی دانش آموزان، از مهم ترین الزامات تحول در آموزش و پرورش است.

۴-۷. ضعف در تربیت اجتماعی و مشارکتی

اگرچه مدرسه ذاتاً فضایی اجتماعی است، اما در عمل گاه به محیطی فردگرایانه و رقابتی تبدیل می شود که در آن همکاری، گفت و گو، مشارکت و تجربه زیست جمعی کمتر مورد توجه قرار می گیرد. در چنین شرایطی، دانش آموزان بیش از آنکه مهارت های شهروندی و اجتماعی را بیاموزند، به موفقیت فردی و عبور از موانع آزمونی می اندیشند.

توسعه اجتماعی اما نیازمند افرادی است که بتوانند در کنار دیگران زندگی و کار کنند، اختلافها را مدیریت نمایند، به قانون احترام بگذارند، در امور جمعی مشارکت داشته باشند و نسبت به مسائل عمومی احساس مسئولیت کنند. اگر این مهارت‌ها و نگرش‌ها در مدرسه پرورش نیابد، جامعه در آینده با کمبود سرمایه اجتماعی و ضعف فرهنگ مدنی مواجه خواهد شد.

۸. راهکارهای تقویت نقش آموزش و پرورش در توسعه فردی و اجتماعی

۸-۱. حرکت به سوی تربیت تمام‌ساحتی

نخستین گام، عبور از نگاه تک‌بعدی به آموزش و پذیرش رویکرد تربیت تمام‌ساحتی است. این رویکرد بر آن است که انسان باید در ابعاد شناختی، اخلاقی، عاطفی، جسمی، اجتماعی، هنری و مهارتی به‌صورت متوازن رشد کند. چنین نگاهی در اسناد رسمی ایران نیز مورد تأکید قرار گرفته است (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰). تحقق این هدف مستلزم آن است که مدرسه از تمرکز صرف بر پیشرفت درسی فاصله بگیرد و به فضای رشد جامع انسان تبدیل شود.

۸-۲. اصلاح برنامه درسی بر اساس شایستگی‌ها

برنامه درسی باید بر شایستگی‌های کلیدی زندگی در قرن بیست‌ویکم استوار شود؛ از جمله تفکر انتقادی، خلاقیت، ارتباط مؤثر، همکاری، سواد دیجیتال، سواد رسانه‌ای، خودمدیریتی، حل مسئله و مسئولیت‌پذیری اجتماعی. این اصلاح به معنای حذف دانش نظری نیست، بلکه به معنای پیوند دادن دانش با کاربرد، معنا و تجربه زیسته است.

گزارش دلورز برای یونسکو چهار رکن آموزش را «یادگیری برای دانستن، یادگیری برای انجام دادن، یادگیری برای با هم زیستن و یادگیری برای بودن» معرفی می‌کند (دلورز، ۱۹۹۶). این چارچوب همچنان می‌تواند راهنمای مهمی برای بازنگری در اهداف و محتوای آموزش و پرورش باشد.

۸-۳. توانمندسازی معلمان

معلمان باید از آموزش‌های حرفه‌ای مستمر، حمایت مادی و معنوی، فرصت‌های رشد شغلی و مشارکت در تصمیم‌سازی‌های آموزشی برخوردار باشند. معلمی که خود از منزلت حرفه‌ای و توانایی آموزشی لازم بهره‌مند نیست، نمی‌تواند نقش تحول‌آفرین در کلاس درس ایفا کند. ارتقای کیفیت نظام تربیت معلم، توسعه مهارت‌های نوین تدریس و ایجاد فرهنگ یادگیری حرفه‌ای در مدارس، از مهم‌ترین پیش‌نیازهای توسعه‌محور شدن آموزش و پرورش است.

۸-۴. تحقق عدالت آموزشی

توسعه فردی و اجتماعی بدون عدالت آموزشی امکان‌پذیر نیست. لازم است سیاست‌های آموزشی به گونه‌ای طراحی شوند که تفاوت‌های منطقه‌ای، اقتصادی، جنسیتی و فرهنگی را کاهش دهند. تأمین امکانات پایه برای مدارس محروم، توزیع عادلانه معلمان توانمند، حمایت از دانش‌آموزان آسیب‌پذیر و استفاده از فناوری برای گسترش فرصت‌های یادگیری، از جمله اقدامات ضروری در این زمینه است.

۸-۵. تقویت مشارکت خانواده و جامعه

تعلیم و تربیت فرایندی صرفاً مدرسه‌ای نیست. خانواده، رسانه، نهادهای فرهنگی، سازمان‌های محلی و فضای مجازی همگی در شکل‌گیری شخصیت و نگرش‌های دانش‌آموزان دخیل‌اند. از این رو، نظام آموزش و پرورش باید با خانواده و جامعه رابطه‌ای تعاملی برقرار کند. هرچه این پیوند بیشتر باشد، امکان هم‌افزایی در تحقق اهداف توسعه فردی و اجتماعی نیز افزایش می‌یابد.

۹. نتیجه‌گیری

تعلیم و تربیت یکی از بنیادی‌ترین نیروهای سازنده انسان و جامعه است و نقش آن در توسعه فردی و اجتماعی را نمی‌توان به کارکرد انتقال دانش یا آماده‌سازی نیروی کار تقلیل داد. توسعه فردی از خلال تعلیم و تربیت در قالب رشد شخصیت، هویت‌یابی، خودآگاهی، خودکارآمدی، تفکر عقلانی، مهارت‌های زندگی، مسئولیت‌پذیری و بلوغ اخلاقی شکل می‌گیرد. به همین ترتیب، توسعه اجتماعی نیز با اتکا به آموزش و تربیت در قالب جامعه‌پذیری، انتقال فرهنگ، تقویت سرمایه اجتماعی، تربیت شهروندی، ارتقای مشارکت، کاهش آسیب‌های اجتماعی و گسترش عدالت آموزشی تحقق می‌یابد.

نظام آموزش و پرورش به عنوان فراگیرترین نهاد رسمی تربیت، در کانون این فرایند قرار دارد. این نظام می‌تواند موتور توسعه باشد، مشروط بر آنکه از رویکردهای محدود، حافظه‌محور و آزمون‌زده فاصله بگیرد و به سمت تربیت تمام‌ساحتی، یادگیری معنادار، مهارت‌آموزی، عدالت آموزشی، پرورش تفکر انتقادی و تقویت زیست اجتماعی دانش‌آموزان حرکت کند. اگر مدرسه بتواند میان آموزش دانش، پرورش مهارت، تربیت اخلاقی، هویت‌بخشی و مسئولیت اجتماعی تعادل برقرار سازد، نه تنها به رشد فردی دانش‌آموزان کمک خواهد کرد، بلکه زمینه‌ساز جامعه‌ای توانمندتر، منسجم‌تر و توسعه‌یافته‌تر نیز خواهد بود.

در نهایت، می‌توان گفت که توسعه پایدار و همه‌جانبه هر جامعه، در گرو کیفیت نظام تعلیم و تربیت آن است. جامعه‌ای که به آموزش و پرورش صرفاً به چشم نهادی اداری یا محل انتقال محفوظات بنگرد، بخش مهمی از ظرفیت خود برای تحول را از دست خواهد داد. در مقابل، جامعه‌ای که آموزش و پرورش را بستر پرورش انسان کامل‌تر، آگاه‌تر، توانمندتر و مسئول‌تر بداند، راهی استوارتر به سوی توسعه فردی و اجتماعی خواهد پیمود.

منابع

- شورای عالی انقلاب فرهنگی. (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
سانتراک، جان. (۲۰۱۸). روان‌شناسی تربیتی. ترجمه‌های مختلف فارسی. تهران: نشر ویرایش/انتشارات دانشگاهی.
شعبانی، حسن. (۱۳۹۲). مهارت‌های آموزشی و پرورشی: روش‌ها و فنون تدریس. تهران: سمت.
شریعتمداری، علی. (۱۳۸۶). اصول و فلسفه تعلیم و تربیت. تهران: امیرکبیر.
صافی، احمد. (۱۳۹۱). سازمان و قوانین آموزش و پرورش. تهران: سمت.
علاقه‌بند، علی. (۱۳۹۱). مقدمات مدیریت آموزشی. تهران: روان.
ملکی، حسن. (۱۳۹۴). برنامه‌ریزی درسی: نظریه، عمل و رویکردها. تهران: سمت.

Bandura, A. (۱۹۹۷). Self-efficacy: The exercise of control. New York: Freeman.

Becker, G. S. (۱۹۹۳). Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education (۳rd ed.). Chicago: University of Chicago Press.

- Bourdieu, P. (۱۹۸۶). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), Handbook of theory and research for the sociology of education (pp. ۲۴۱-۲۵۸). New York: Greenwood.
- Delors, J., et al. (۱۹۹۶). Learning: The treasure within. Paris: UNESCO.
- Dewey, J. (۱۹۱۶). Democracy and education. New York: Macmillan.
- Durkheim, E. (۱۹۲۲). Education and sociology. Paris: Alcan.
- Freire, P. (۱۹۷۰). Pedagogy of the oppressed. New York: Herder and Herder.
- Hattie, J. (۲۰۰۹). Visible learning for teachers. London: Routledge.
- Kohlberg, L. (۱۹۸۴). The psychology of moral development. San Francisco: Harper & Row.
- OECD. (۲۰۱۹). OECD future of education and skills ۲۰۳۰. Paris: OECD.
- Putnam, R. D. (۲۰۰۰). Bowling alone: The collapse and revival of American community. New York: Simon & Schuster.
- Schultz, T. W. (۱۹۶۱). Investment in human capital. The American Economic Review, ۵۱(۱), ۱-۱۷.
- Sen, A. (۱۹۹۹). Development as freedom. New York: Alfred A. Knopf.
- Tyler, R. W. (۱۹۴۹). Basic principles of curriculum and instruction. Chicago: University of Chicago Press.
- UNESCO. (۲۰۱۵). Education ۲۰۳۰: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal ۴. Paris: UNESCO.
- United Nations Development Programme. (۱۹۹۰). Human Development Report ۱۹۹۰. New York: Oxford University Press.
- World Bank. (۲۰۱۸). World Development Report ۲۰۱۸: Learning to realize education's promise. Washington, DC: World Bank.
- World Health Organization. (۱۹۹۷). Life skills education for children and adolescents in schools. Geneva: World Health Organization.